

GIDRONOMIK RIVOYATLARDA ZARAFSHON

Inatov Xurshidjon Zafarovich

JDPU Tarix fakulteti 2 – kurs magistranti

Annotatsiya: *Kuramizki, xar bir tononimlarning nomlanishi, etimologiyasi va ularni ixcham syujet asosida izoxlovchi rivoyatlarning yaratilishi bejiz va besabab emas. Binobarin, toponimik nomlarni madaniy yodgorlik sifatida yozib olish, tuplash va ilmiy—lingvistik va tarixiy etnografiya jixatdan tadqiq etish fan uchun qanchalik darajada axamiyatga ega bulsa, gidronomik rivoyatlarning xar bir guruxiga mansub faktik materiallarni to'plash, nashr qilish va urganish kabi ishlarni baxoli qudrat olib borish xam muayyan darajada axamiyatlidir.*

Kalit so'zlar: *Dengizlar, qultig'lar, bugozlar, sharsharalar, daryolar, kullar, soylar, jilgalar, kanallar, ariqlar, buloqlar, quduqlar.*

Turli davrlarga mansub tarixiy, etnografii, toponimik va onamastik adabiyotlarda berilgan nodir ma'lumotlar, xalq ogzaki ijodidagi va qulga kiritilgai faktik materiallar, shuningdek, ayrim olimlarning asarlarida keltirilgan izoxlarning tasdiqlashicha, gidronimlar juda uzoq tarixiy davrning maxsulidir, binobarin, ular xaqidagi rivoyatlariing vujudga kelishi xam ancha qadimiydir. Gidronomik rivoyatlar uzbek folklori materiallari orasida uziga xos urinni egallaydi va toponimik rivoyatlariing mustaqil guruxlaridan birini tashkil etadi. Tuplangan faktik materiallar shuni kursatadiki, utmishda suv inshoatlari bilan bogliq gidronomlarning toponimga aylaiishi turli xil—usullarda namoyon bulgan. Masalan, ayrimlari suvning tuplanishi, oqishi, tezligi bilan bogliq bo'lsa, boshqa xillari xalq xayoti va turmushi uchuy jonini qurbon qilgan ardoqli farzandlari nomlari bilan atalgan. Yana bir gurux gidronomlar esa u yoki bu geografik makonping nomi bilan, yoki maxalliy xukmdorlar—feodallar, urug va jamoa boshliqlari, din xomiylari nomlari bilan bogliq xolda talqin qilinadiki, xullas, ularning xar birining uz epik "tarixi" mavjud. Gidronomik rivoyatlar uzbek folklorshunosligida xanuzgacha juda yozib olinmagan va anqlanilmagan. Biz quyida ularning ayrimlarini qisqacha ko'zdan kechiramiz.

Urta Osiyoda, xususan, mustaqil respublikamiz territoriyasida joylashgan ayrim daryolar, anxor va kanallarping kelib chiqishi, nomlanish tarixi, etimologiyasipi izoxlovchi rivoyatlar tarixiy, ilmiy, etnografik, onamastik manbalarda, shuningdek, toponimik adabiyotlar va lugatlarda xam uchraydi. Masalan, Zarafshon daryosi, Karmana va Shofirkon kabi anxorlar, Tuyatortar kanali bilan bog'liq rivoyatlar va malumotlar shular jumlasidandir. Ma'lumki, qadimdan Zarafshon daryosi xozirgi Tojikiston va Uzbekistan davlatlari territoriyalaridai oqib utadi. Tarixiy manbalarda u Polptimst, Nomid, Rudpy, Mosaf, Xaram kom, Rudi jarg, Somjan, Vodiyussugd, Naxrulbuxoro, Daryoyi Kuxak kabi nomlar bilai tilga olinadi. Zarafshon daryosining nomlanish tarixi va etimologiyasiii izoxlovchi rivoyatlarnipg variantlari el og'zida juda

kup. Bundan qariyib bir yarim asr avval rus sayyoxi va olimi K.F. Butenov tomonidan ana shunday rivoyatlar namunalari yozib olingan. Ularning birida aytilishicha, Zarafshon daryosi nomining kelib chiqishi Iskandar Zulqarnayn yurishlari bilan bog'liq ekan. Biz quyida shu rivoyatni matnini keltiramiz: qadimgi zamonlarda hozirgi Buxoro joylashgan tuman va uping atrofidagi keng territoriyalar Zarafshon daryosining toshqin suvlari bilan qoplangan kul va botqoqliklardan iborat bulgan ekan. Iskandar Zulqarnay Movaraunnaxirni istilo qilganlarida Buxoro shaxri joylashgan—suv bosib kegan joylarni quritish maqsadida daryoning boshlangich qismiga oltindan tug'on qurdirib, kup xizmatlar evaziga suvni boglabdi. Natijada daryoning yuqori oqimida katta kul xosil bulibdi, uning quyn oqimidagi botqoqlar esa quribdi. Ammo oltin tugondan oqib utgan suv uni yuvib mayda oltin zarralarini uzi bilan quyi qismiga olib boribdi. Shuning uchun bu daryo "Zarafshon" ya'ni "Oltin keltiruvchi" nomini olibdi.¹³ Zarafshon daryosining nomlanish tarixi va etimologiyasini izoxlovchi bu rivoyat zamirida oz bilsada tarixiy xaqiqat bor, deb xisoblaymiz. Chunki, birinchidan, yirik toponimshunos E. Murzayevning fikricha va yuqoridagi rivoyatni tasdiqlashicha, zar "oltin", afshon "sochuvchi" (oltin sochuvchi) etimologiyasi xaqiqatga mos keladi, ikkinchidan, Zarafshon daryosining asosiy irmoqlaridan biri qadimda "Lauri Zar" yoki "Rudi Zar" deb nomlangan, X asr tarixchilaridan Narshaxiy va Ibn Xavkallarning bu boradagi ma'lumotlari daryoning nomlanish va etimologiyasini tug'riligidan dalolat bera oladi.¹⁴ Qolaversa, XX asrning 60—yillari boshlarida geolog olimlarimiz tomonidan hozirgi Zarafshon daryosining yuqori va urta qismidagi soxillaridan, shuningdek, qadimgi uzanlaridan oltin koni topganligi va ularning ayrimlari qazib olinayotganlik faktlari xammaga ma'lum. Shuni uchun Buxoro viloyatidagi yangidan qad kutargan Zarafshon shaxrining nomi xam daryo nomiga quyilgan. Bu shaxar yonginasida Zarafshon daryosining qadimgi uzani izlari hozirgi kunda xam saqlanib qolgan va xuddi mana shu joydan xam oltin koni topilgan. Zarafshon daryosi nomining kelib chiqishi esa Buxoro voxasining toponimiyasi bilan chambarchas bog'liq. quyi Zarafshon vodiysining sugorilish tarixini mukammal o'rgangan tarixchi olim A. Muxammadjonovni ta'kidlashicha, Buxoro voxasidagi eng yirik 40 irrigatsiya tizimlaridan biri XI oxiri Magistral kanali urta asrlarda "Naxri Zar" yoki "Rudi Zar" pomlari bilai atalgan... Shuning uchun X asr mualliflari Naxri Zar Zarafshonning asosiy quyi uzani, u Buxoro shaxridan oqib utadi, deb yozganlar.¹⁵ Shunga kura, daryoga Zarafshon nomining berilishi qadimgi Naxri Zar kanalining ismi bilan bog'liq. Xatto hozirgi kunda xam Shaxrudning avvalgi shaxobchalaridan biri Kanizar, ya'ni "Zar kanali" deb ataladi.¹⁶

X asrning e'tiborli tarixchilaridan Narshaxiyning ma'lumot berishicha, Zarafshon daryosi qadimda "Rudi Mosaf" - "Mosaf daryosi" deb iom olgan. Bu daryoga kup suv yigilgani, u bir talay yerlarni yuvib—upirib, kup loyqalarni surib kelgani va

¹³ Butenov K.F. Mineralni bogatstva Buxari. Gorniy jurnal, 1842, y. 138.

¹⁴ E. Murzaev Toponomika va Geografiya 1995 y

¹⁵ Ibn Xavkal VSA, P,355—bet

¹⁶ Muxammadjonov L. Quyi Zarafshon vodiysining sugorilish tarixi. Toshkent, 1972, 66 — 67 betlar

natijada bu botqoqliklar tulib qolgani, sungra suv tuxtab qolipsh va tekisliklarga aylanishi va nixoyat uniig urnida Buxoro shaxrining paydo bulganligi xaqida fan qiziqarli ma'lumotlar beradi. Tarixchi uz asarining "Buxoro va uipng atrof yerlaridagi anxorlar" bobida un ikkita anxor nomlarnni va oqib utadigan geografii urinlarini sanab utadi. Zarafshoniing asosiy quyi uzani xisoblangan va Buxoro shaxridan oqib utadigan ariqni "Rudi Zar" deydilar. Bu shaxarni (sugoruvchi) anxordir", —deb ma'lumot beradi. Bizning diqqatimizni jalb qiladigan tomoni shunda ki, Narshaxiy un ikkita anxor nomini sanab ugar ekap, ularning xaR birining uz "epik" tarixiii va shu tarix bilan bog'liq ayrim rivoyatlarni xam kelgiradi. Buiday rivoyatlarda u yoki bu anxor nomining epik tarixidan tashqari, joylashgan geografik urni va unda sodir bulgan tarixiy vodsalar bilai bog'liq ayrim tarixiy shaxslar faoliyatidagi epizodlar Xam tilga olinadi. Fikrimnzning dalili uchuy Shapurkom anxoriing paydo bulishi, nomlanish tarixi va etimologiyasini izodlovchi rivoyatning duyidagi namunasipi keltiramiz. "...Ikkinchisi Shopurkom anxori. Buxoroning avom xalqn buni Shoiurkom deyishadi. Rivoyatda keltirishlaricha, sosoniylar sulolasidan bulgan Kisroning (Manbaning izoxida X,israv I (531-178) yoki xisrav II (590—628) iazarda tutiladi—U.J.) farzandlaridan biri o'z otasiga jaxil qilib, bu viloyatga kelgan, uning nomi Shopur edi. "Pur" eron tilida "ugil" demakdir. U Buxoroga kelganida Buxorxudot uni yaxshi qabul qildi. Shopur ov qilishni yaxshi kurar edi. Bir kuni ovga chiqib u Shopurkom tomoniga borib qoldi. U vaqtlarda usha yerda xech bir qishloq va obod joy bulmay, yaylod va ov qilinadigan joy bulgan. Bu yer Shopurga yoqib qolib, uni obod qilish uchun ulush yuzasida uziga berilishini Buxorxudotdan suragan. Buxorxudot bu mavzeni Shopurga berdi va Shopur u yerda 41 ta katta kanal qazdirib, uni uz nomi bilan, ya'ni "Shopurkom" deb atadi va bu anxor buylab qishloqlar va qasr bino qildi. Bu tevarakni "Obaviya qishloqlari" deydilar. Shopur yana Bardona dishlogini bino qildi va kasr qurib uni uzi uchun turar joy qilib oldi. Shunday qilib, u yerda katta bir mulk paydo buldi va Shopurniig vafotidan keyin qishloqlar uning avlodiga meros bulib qoldi.¹⁷

Zarafshon daryosidan Jizzaxga keltirilgan kanal Tuyatortar deb nomlanadi. Bu kanalning qurilishi, nomlanish tarixi va etimologiyasini ixcham syujetlar asosida izodlovchi rivoyatlar ijodkor xalq ogzida juda kuplab variantlarda uchraydi. Ularning birida kanalning dazilish tarixi duyidagicha izodlaiadi: "Kanal sazish nixoyatda ogir bulgani uchuy uzok muddatga chuzilib oxamlar ozid—ovdatsiz, kiyim—kschaksiz dolibdi. Shunga daramasdan xon zulmidan va ishboshilar tazyididai durddan mednatkash xalq kanal dazish ishppi davom ettiribdi. Bir kupi Buxoro xopi Abdullaxov iavkarlari va od tuya minib olgan sevikli ugli kanal boshiga kelib dolibdi. Ogir advolni uz kuzi bilan kurgan ugil otasiga yuzlanib: "Ota, dilayotgap darakatlarimiz beduda ketmodda. Menga nisbatan lugf iltifotingiz durmati shu ishnp tuxtating, ishlayotgan musofirlarni vatanlariga daytarish tugrisida farmon bersangiz", —deb talab qilibdi. Xon bu fikr yosh bolaniig uzidan chiddan :>mas, uni avom xalq tarafdori bulgan

¹⁷ Narshaxiy. Buxoro tarixi, 34—35 betlar

kishilar qulga olgan va urgatgan, deb gumon qilib, dilichini dinidai yeugurib, uglining boshini olib tashlabdi. Va sungra dilmshiiga birmuncha shoshilganidan afsus chekibdi. Bu voqeani kurib turgap xalq birdaniga “Alam”, “Alam” deb shovqin kutaribdi. Bu shovqindap chuchib, xon ugli minib kelgan oq tuya kanal qazilmagan tomonga—Jizzaxga qarab qochib ketibdi. Abdullaxov ishboshilariga tuyaiing izini yukotmaslik va tosh bilai belgnlab quyishni buyuribdi. Sungra kanal shu oq tuya izi buylab qazilibdi va unga Tuyatortar deb nom berishibdi...”. Kuramizki, bu rivoyat ijodkor xalq tomonidan yaratilgan, lekin uning zamirida katta tarixiy xaqiqat mantigi mavjud. Kanal qazish vaqtidagi qiyinchiliklar, maxalliy xukmdorlar, ishboshilar va xon jabr—zulmining ifodasi qisqa va ixcham syujet asosida ishonarli tarzda talkin qilingap. Kanal nomi bilan bog‘liq rivoyatlarniig boshqa variantlarini yozib olgan akademik Ya.G‘ulomov va jurnalist S.Anorboyevlarnipg ma‘lumot berishlaricha, uglidan qatiq gaeabl原因 xon kanal boshida yolgiz farzandini xam, shikoyat qilgan ayrim kishilarni xam shu yerda suydiradilar. Shu paytda xalq “Alam”, “Alam” deb shovqin kutaradi va bu yerii alamli (gamli) deb atay boshlaydilar. Uldirilgap kishilar va xon uglining jasadini shu joyga kumishadi. Keyinchalik bu joy toponimga aylanadi—Alamli degan qishloq nomini oladi. Bu qishloq nomi va uning yonginasidagi qadimiy mozor xozirgi paytda mavjud. U Jizzax viloyatining Baxmal tumaniga mansub “Tongotar” shirkat xujaligi xududidan utuvchi “Tuyatortar” kanalining yon bagrida joylashgan. Bu qishloq xaqida yaratilgap rivoyatlar mazmunini xam kanal qurilishi bilan bogliq xolda talqin etiladi. Ayrim tarixiy manbalarda va olimlarimizning ilmiy asarlarida keltirilgan ma‘lumotlarning kursatishicha, Buxoro xoni Abdullaxon (1557—1598) dukmronligida, 1575 —1587 yillarda Tuyatortar kanali qazilgan.

Shuni aloxida ta‘kidlash lozimki, rivoyatlarning aksariyati, ayniqsa , gidronomlar kuprok tabiatning mujizakor qudrati barpo etgan gayritabiiy ko‘llar, sharsharalar, buloqlar yoki gayrioddiy kurinishdagi daraxtlar, toshlar bilan boglik xolda vujudga kelgan.Chunki ana shu rivoyatlar orqali ota—bobolarimnz tabiatdagi gayrioddiylikni izoxlashga intilganlar.

Xullas, Toponimlarning paydo bulishi, nomlanish tarixi va etimologiyasi go‘yo bir qarashda tasodifiy bulib kurinsada, aslida turli davrlarning ijtimoiy—siyosiy va tarixiy xayot bilan chambarchas bog‘langanki, bu boglanishlarni aniqlash, Toponimlarning o‘z tarixini kashf etish va shu asosda toponomik rivoyatlarning tarixiy asoslarini jiddiy taxlil qilish tarixiy folklorshunoslikning bevosita vazifasi sanaladi.